

Vladimir Posavec

Hrvoje Gračanin, *Južna Panonija
u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju*
(od konca 4. do konca 11. stoljeća)

Plejada, Zagreb 2011., str. 455, 9 zemljovida

Nije ni nerealno ni pretjerano izjaviti kako je hrvatskoj povijesnoj znanosti i arheologiji dugo vremena nedostajao jedan cjelovit sintetski prikaz povijesnog razvoja savsko-dravsko-dunavskoga međuriječja tijekom prijelomnog i formativnog razdoblja kasne antike i ranoga srednjeg vijeka. Arheološki materijal koji svjedoči o navedenom razdoblju nije malobrojan, ali do sada najvećim dijelom nije bio kategoriziran, u znatnoj mjeri ni publiciran, a o njegovoj sustavnoj obradi i valorizaciji da i ne govorimo. Još je manje bilo prilike staviti ga u određeni povijesni kontekst, što je, dakako, onemogućavalo i bilo kakvu sustavniju povijesnu obradu promatranog razdoblja na znanstvenome nivou s obzirom da je literarnih pisanih izvora za navedeni kronološki okvir relativno malo, a i postojeći je pisani materijal fragmentaran i poprilično nepouzdan. Valja naglasiti da su unatoč navedenim nedostacima kasnoantički tekstovi ipak brojniji, dok su pisani izvori ranoga srednjeg vijeka za promatrani prostor mnogo rjeđi i u pravilu znatno neprecizniji te često omogućuju tek ne potpuno pouzdano oblikovanje općenitih predodžbi. Stoga veseli pojava djela pod naslovom *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)* Hrvoja Gračanina, docenta na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, u izdanju zagrebačkog nakladnika Plejade.

Knjiga je ugledala svjetlo dana u travnju 2011. godine, a predstavlja proširenu i dorađenu Gračaninovu doktorsku disertaciju. Djelo opsega 455 stranica predstavlja doista prvu kritičku sintezu historiografskih interpretacija političkih zbivanja u savsko-dravsko-dunavskom međuriječju u razdoblju od tzv. Velike seobe naroda do dolaska Arpadovića na hrvatsko prijestolje koju je dala hrvatska historiografija. Valja naglasiti da su znatni dijelovi teksta već bili poznati znanstvenoj javnosti jer ih je autor većim dijelom u cijelosti, a dijelom u skraćenome obliku bio objavio u godišnjaku *Scrinia Slavonica* (5/2005, Huni i južna Panonija; 6/2006, Goti i južna Panonija; 7/2007, Gepidi, Heruli, Langobardi i južna Panonija; 8/2008, Slaveni u ranosrednjovjekovnoj južnoj Panoniji; 9/2009, Avari, južna Panonija i pad Sirmija; 10/2010, Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji).

Bogatu je materiju autor podijelio u nekoliko poglavlja. U uvodnom je dijelu vrlo kratko prikazao istraživački okvir i stanje istraženosti te ukazao na istraživač-

ko-metodološke postavke kojima se rukovodio tijekom istraživanja. U izlaganju i postavljanju teza opredijelio se za načelo kronološkog slijeda zbog jednostavnije kontrole teksta, obrađujući pojedine historiografske probleme ovisno o vremenskom horizontu s kojim su povezani dok se u metodološkom smislu odlučio držati principa interdisciplinarnosti uz analitičko-sistemske pristup materiji težeći sveobuhvatnosti u ocrtavanju povijesnoga tijeka. U uvodnom je djelu autor dao i sažet pregled stanja istraženosti promatranoga prostora u zadanome vremenskom okviru od prvih pokušaja njegove znanstvene obrade do danas navodeći najvrjednije radove domaćih i stranih autora, a naglašavajući posebice utjecaj i plodotvornost mađarske historiografije.

Glavni dio rada započinje poglavljem pod naslovom »Zemljopisne i prometne značajke prostora« (str. 23-48), drugo poglavlje nosi naslov »Južna Panonija na prekretnici« (str. 49-68), potom slijedi »Doba hunske prevlasti« (str. 69-76), zatim opsegom zamalo najveće, nazvano »Doba germanske prevlasti« (str. 77-117), te potom peto poglavlje »Doba Avara i Slavena« (str. 119-147). Šesto poglavlje, naslovljeno »Doba franačke prevlasti« (str. 147-168), ponajprije je zanimljivo stoga što je autor zadržao i u problematiku vezanu uz ranu nacionalnu povijest Hrvata, ponajprije uz ustanak kneza Ljudevita. Sedmo je poglavlje, posljednje u nizu u kojem autor kronološki prati povijesni razvoj međuriječja, naslovljeno »Ranosrednjovjekovni obrati« (str. 169-216), i u njemu obrađuje događaje od sloma Ljudevitova ustanka do dolaska Arpadovića na hrvatsko prijestolje. Posljednja tri poglavlja »Kretanja naroda i etničke promjene u međuriječju od kraja 4. do kraja 11. stoljeća« (str. 217-231), »Naseljenost i naselja u međuriječju od kraja 4. do kraja 11. stoljeća« (str. 233-258), te »Crkva i kršćanstvo u međuriječju od kraja 4. do kraja 11. stoljeća« (str. 259-274) zatvaraju dio knjige koji se bavi razmatranjem i obradom problematike. U zaključnom dijelu autor daje sažet prikaz svih deset poglavlja nakon čega slijedi i kratak sažetak na engleskom jeziku. No, knjiga tu ne završava jer je autor ubacio i kratak Dodatak kojim se osvrće na raspravu između austrijskoga medievista H. Wolframa i američkoga kolege C. R. Bowlusa na 27. međunarodnom kongresu srednjovjekovnih studija, oko pretpostavke povjesničara Imrea Bobe da srednjovjekovnu Moravsku kneževinu ne treba tražiti u dolini rijeke Morave u Moravskoj, već u dolini druge Morave u Srbiji. Gračaninovo je mišljenje kako današnji znanstveni rezultati dopuštaju konačan zaključak kako Bobina teorija nije održiva.

Poseban dio knjige čini opsežan katalog arheološke građe korištene za izradu Gračaninove studije, koji je pak podijeljen u tri cjeline po vrsti nalaza: »Grobni, nasobinski i slučajni nalazi«, »Numizmatički nalazi«, te »Kameni spomenici i ostala građa« (str. 285-360). Nakon kataloga građe slijedi doista bogata bibliografija (str. 361-445), popis zemljovida, imensko kazalo povijesnih ličnosti i istraživača, te na kraju kratka bilješka o autoru.

Glavni Gračaninov interes jest praćenje političko-upravnih promjena od kasne antike do ranoga srednjeg vijeka što je vidljivo iz činjenice da prepričavanje

političko-upravne povijesti dobiva najviše prostora. Gračaninov pristup naginje prepoznatljivu proizvodnju hrvatske tradicionalne historiografije koja teži narativnom izlaganju. Iscrpan prikaz ovoga razdoblja, a posebice post-rimske južne Panonije negdje do početka 9. stoljeća u suvremenoj hrvatskoj historiografiji gotovo da i ne postoji i u tome je najveći iskorak i vrijednost Gračaninova djela. Autor je analizirao, koliko je moguće zaključiti, doista sve dostupne kasnoantičke literarne izvore pokazujući i respektabilno poznavanje i razumijevanje sačuvanoga pisanoga izvornog materijala i tu se nema što prigovoriti. Gračanin minuciozno tumači i razlaže tekstove kasnoantičkih autora, s nevjerojatnim osjećajem za detalj, posvećujući posebnu pozornost kretanjima naroda i smjenama vlasti nad promatranim prostorom. Tu se Gračanin, treba jasno kazati, vrlo dobro snalazi. Evidentno je da uživa u razlaganju možda naoko i manje važnih detalja, a takvih se primjera u njegovu tekstu bez pretjerivanja može naći na desetke, poput primjerice pitanja jesu li se Alarikovi Goti na putu prema Italiji kretali južnim ili sjevernim pravcem, tzv. podravskom ili savskom magistralom (str. 62), gdje se nalazila rječica Nedao (str. 77), jesu li Gepidi provalili u Drugu Panoniju 527., 528. ili 530. godine i jesu li u gepidskom napadu sudjelovali i Heruli (str. 100), koliko se Langobarda, arijanskih Herula i Gepida pridružilo Justinijanovu vojskovođi Narzesu u Venetiji i kojom su cestovnom komunikacijom preko Južne Panonije došli do Venetije (str. 114.), i sl. Treba naglasiti da je Gračanin ovom opsežnom analizom uspio argumentirano pokazati neodrživost nekih dugo prevladavajućih mišljenja, na primjer o pitanjima je li Alarik dva puta upao u Italiju (401. i 403. g.), gdje su se njegovi Goti smjestili nakon neuspjeha u pohodu na Italiju u ljeto 402. g. (str. 63), no pokatkad i sam priznaje kako je »potpuno... bespredmetno nastojati odrediti gdje se koja etnička skupina naselila jer niti izvori niti arheološki materijal to ne omogućuju.« (str. 58 i bilj. 58). Ovaj se navod, doduše, odnosi na pitanje naseljavanja federata u Panonijama 380. godine, ali je velikim dijelom primjenjiv, osim ako ga izrijeком ne potvrđuju pisani izvori, i na većinu germanskih skupina koje su se relativno kratko vrijeme, a ponekad i u više navrata, zadržavale na promatranom prostoru. Unatoč konstatiranoj bespredmetnosti tih rasprava, Gračanin se ipak upušta u pokušaj razrješavanja pitanja naseljavanja ostrogotskih federata u Panonijama (str. 79-81) na temelju ugovora s rimskom vlasti kojega datira u 455. godinu. Radi se o Jordanovu navodu o tri skupine Gota predvođenih trojicom braće – Valamirom, Tiudimirom i Vidimirom.

Autor je uložio veliki napor i trud da razriješi neke probleme i ponudi odgovore na pitanja koja nisu imala mnogo utjecaja na krupna politička zbivanja i ukupan povijesni tijek. Bez obzira na to možemo zaključiti kako je Gračanin, što se analize pisanog izvornog materijala tiče, obavio ogroman i hvale vrijedan posao. Naravno, s njegovim se zaključcima možemo, a i ne moramo uvijek složiti što će zacijelo biti i temelj daljnjih znanstvenih rasprava o mnogim pitanjima koja su ovdje dotaknuta. Nesumnjivo će i daljnja arheološka otkrića pridonijeti novim spo-

znajama, a i ponovno iščitavanje literarne građe sasvim sigurno će ponuditi nove interpretacije budući da će svaka sljedeća generacija povjesničara obogaćena svježim spoznajama zacijelo postaviti i neka druga pitanja i drugačije iščitavati izvorni materijal. Stoga se ne mogu složiti sa zaključnom autorovom rečenicom i tvrdnjom da su »pisana vrela, čak i nanovo interpretirana i prosuđivana, rekla zapravo sve što su imala«. (str. 280) Gračaninovo slaganje povijesnih vrela nikako ne treba shvatiti kao dovršenu interpretaciju prošlosti, već ponajprije kao temelj za dalju znanstvenu raspravu.

Na prvo čitanje tekst oduševljava lakoćom kojom autor provodi čitatelja kroz turbulentna zbivanja Velike seobe naroda, postavlja pitanja i nudi odgovore, polemizira s drugim mišljenjima i oblikuje sliku prostora i vremena. Međutim, nakon iščitavanja i zatvaranja korica knjige postaje razvidno da tekst Gračaninova rada nije posve u skladu s naslovom djela. Općenito govoreći, od naslova *Panonija u kasnoj antici i ranome srednjem vijeku* očekivali bismo da saznamo i nešto više o Panoniji osim opisa njezinih granica i naroda koji su u promatranom kronološkom okviru dulje ili kraće vrijeme živjeli na tome prostoru ili samo prošli preko njega. Na žalost, u tome dijelu Gračanin je podbacio jer, osim tek poneke rečenice u kojoj ponavlja općepoznate zaključke, u gotovo 280 stranica teksta nema gotovo ni spomena o društvenoj ili vjerskoj strukturi stanovništva, obredima, gospodarskim i društvenim odnosima. To su pitanja tim važnija s obzirom na to da se radi o razdoblju dubokih transformacija, vremenu odumiranja antičkoga svijeta i preobrazbi njegovih struktura u ono što nazivamo srednjovjekovljem. Ponajprije zbog toga što je sam autor u obrazloženju istraživačko-metodoloških postupka na početku naglasio kako posebnu pozornost posvećuje pitanju kontinuiteta i diskontinuiteta (str. 11). Iako bi mu u središtu zanimanja trebale biti etničke promjene, za prikaz etničkog sastava stanovništva južne Panonije u 4. st., Gračaninu je bila dovoljna tek jedna rečenica: »Južna Panonija je početak posljednje četvrtine 4. stoljeća dočekala naseljena romaniziranim stanovništvom sastavljenim ponajprije od potomaka staroga panonskoga i keltsko-ilirskog pučanstva, doseljenih Italika i drugih zapadnjaka te pripadnika barbarskih skupina smještenih u ovim oblastima dozvolom carskih vlasti kao i, u manjem broju, greciziranim i ostalim istočnjacima.« (str. 217) Zanimljivo je činjenicu da je navedena konstatacija starija od tri desetljeća, moramo zaključiti da je te to općenita konstatacija koja nam suštinski ništa ne govori. Doduše, u bilješci uz tekst, upućujući na literaturu, autor iznosi i pretpostavku kako se sastav panonskog stanovništva nije bitno mijenjao od kraja 2. i početka 3. stoljeća. Ostaje međutim potpuno nejasno na temelju kojih indicija je pretpostavka iznesena.

Djelomično opravdanje je autor sam naveo, a iznosi ga posve opravdano činjenicom da »... zbog manjka izvorne građe za južnapanonski prostor nije moguće provesti istraživanje koje bi osvijetlilo mnoge važne aspekte kasnoantičke i ranosrednjovjekovne povijesti, ponajprije društvene promjene.« (str. 11). Na žalost,

već je u sljedećoj rečenici nudi mogući izlaz navodeći kako »... valja pretpostaviti da su ovdje kao i u većem dijelu nekadašnje rimske Europe, ali i šire bili na snazi karakteristični procesi, samo što ih nije moguće ilustrirati u pojedinostima koje bi dostatno utemeljile zaokružen pogled.« I doista, povlačenje analogija često nije najbolji način da se pronikne kroz tamu povijesti, ali mišljenja sam da je u okviru još uvijek jedinstvene države s unisonim pravnim propisima i sustavom uprave te fiskalnim režimom povlačenje analogija opravdano bar za stvaranje općentog uvida kad ih već uistinu nije moguće ilustrirati u pojedinostima. Doista je neshvatljivo da autor ni jednom nije spomenuo kasnoantički kolonat, a za već spomenute analogije nije trebao ići dalje od Dalmacije. Ne razmatra ni pitanje robova, nema govora ni o zemljišnom posjedu, pa ni carskim veleposjedima. Očekivali bismo nešto o tome bar u podnaslovu *Naseljenost i naselja u međuriječju od kraja 4. do kraja 11. stoljeća*, no tu se tek u jednoj rečenici konstatira da su »... rimska zemljoposjednička i carska imanja (*villae*)... pretvorena u prava utvrđenja«. (str. 233). Odmah potom Gračanin se vraća svojoj omiljenoj temi, pregledu osvajanja i osvajača, njihovih dolaska i odlazaka, od naselja do naselja.

U Gračaninovu tekstu jasno su razlučive dvije gotovo odjelite i pomalo neovisne narativne cjeline, ostavivši po strani katalog arheološke građe, za koji možemo reći da stoji sam za sebe. Navedene se cjeline ne očituju kroz naslove, već kroz problematiku i izlaganje materije i kvalitativno se znatno razlikuju. Stoga je i o tome potrebno nešto reći. Naime, prvih osam poglavlja, gotovo 220 stranica knjige, izuzmemo li prvo poglavlje naslovljeno »Zemljopisne i prometne značajke prostora«, posvećeno je kretanjima naroda i etničkim promjenama u međuriječju od kraja 4. do kraja 11. stoljeća. U šest se od njih prati kronološki slijed povijesnih procesa na spomenutom području, dok se u druga dva razmatraju zemljopisna i prometna obilježja prostora, etničke promjene i kretanja. U tome prvom dijelu Gračanin se bavi raznim narodima koji su dulje ili kraće vrijeme vladali Južnom Panonijom, od germanskih naroda do Huna, Avara, Slavena i Franaka sve do oblikovanja ranosrednjovjekovnih identiteta.

Kao što smo već naglasili, Gračanin suvereno analizira pisani izvorni materijal, ali na žalost, autor istu minucioznost nije demonstrirao u interpretaciji arheološkog materijala, pri čemu nerijetko upada u zamku metodoloških pogrešaka. Na prvome mjestu Gračaninu treba zamjeriti što vrlo često koristi hipotezu kao potvrdu za izvođenje zaključka na temelju kojega zatim katkad izvlači i novi zaključak. Primjerice, navodi kako naselje Kod Militara »... vjerojatno je i u ranom 5. stoljeću bio uporište rimske postrojbe. U to je vrijeme posada utvrde bila obogaćena pridošlicama iz ostrogotsko-alansko-hunske skupine.« (str. 245). Autor je osobito neuvjerljiv ili nedorečen u korištenju numizmatičkih nalaza kako bi potkrijepio neku pretpostavku. Primjerice »... na tlu današnjeg Zagreba otkriven je zlatnik zapadnorimskog cara Valentinijana III. (425.-455.), po čemu bi se dalo zaključiti da je i u tim vremenima ovo područje bilo živo«. (str. 248). Teško je išta

dalekosežno dokučiti na primjeru samo jednoga primjerka novca, osobito kad nedostaje arheološki kontekst, ali Gračanin za nalaz novca iz Novih Banovaca (Burgenaa) zaključuje sljedeće: »... a primjerak novca cara Marcijana je po svojoj prilici pripadao iznosu koji je Istočno Rimsko Carstvo doznavačavalo Ostrogotima na ime savezničkog ugovora.« (str. 241), što je uistinu nemoguće dokazati. Na više mjesta autor na primjeru samo jednoga numizmatičkog nalaza donosi predalekosežne, pa i oprečne, zaključke poput sljedećega: »Ne bi bilo pretjerano pretpostaviti da je Majorijan 458. godine novačio vojnike i među Panoncima u Saviji, dakle možda upravo u Sisciji, a i nalaz zlatnika cara Antemija (467.-472.), koji se na zapadno prijestolje bio uspeo voljom i podrškom istočnorimskog cara Lava I., čini se da ukazuje na intenzivnije dodire s Italijom.« (str. 246). No, autor je uložio nemali trud kako bi argumentirao da nad panonskim provincijama carska vlast, a navlastito zapadnorimska, nema više nikakva stvarna utjecaja, najvjerojatnije od 433. godine, a vjerojatno čak i od ranije. I pretpostavku o Majorijanovu novačenju među Panoncima, unatoč Sidoniju, teško je braniti s obzirom na carevu politiku koja je tijekom njegove kratke vladavine bila usmjerena ponajprije protiv Vandala u Africi. Polazna baza ekspedicije bila je Hispanija, gdje je Majorijan već otpočeo skupljati snage, pa je malo vjerojatno da bi popunu ljudstva tražio u Panoniji Saviji, zamalo na drugom dijelu Carstva.

U interpretaciji numizmatičkog materijala autor učestalo ponavlja krupnu metodološku grešku zanemarujući nekoliko važnih stvari. Na prvome mjestu valja napomenuti kako je i sam naglasio da se nevolje u koje su zapale rimske upravne strukture u Panoniji od kraja sedamdesetih godina 4. stoljeća ogledaju »... i u smanjenom dotoku novog novca, osobito nakon 395. godine, zbog čega se smatra kako su još nekoliko desetljeća u uporabi ostali stari kovovi jer se kolanje novca, ma koliko oslabljeno, nastavilo.« (str. 234). No tu konstataciju zanemaruje stavljajući numizmatičke nalaze u povijesni kontekst. Povijesne su okolnosti uvjetovale da nalaze kasnoantičkog novca kao element datacije ponajprije treba tumačiti kao *terminus ante quem non* a ne kao *status quo*, kao što to uporno čini Gračanin. U kasnoj antici novac u svakodnevnom životu općenito gubi primarno uporabnu funkciju, a dvojbeno je da li ju je kod barbarskih došljaka ikada i stekao. Vrijednost novca u to se nemirno doba očituje ponajprije u njegovoj težini i čistoći metala od kojega je iskovan. Za razliku od pojedinačnih, vrlo često slučajnih nalaza, ostave novca imaju mnogo veću vrijednost. One uostalom i potvrđuju da su različiti kovovi novca u duljoj uporabi i da predstavljaju vrijednost koja se čuva. Jedno takvo nalazište navodi i Gračanin, a radi se o velikoj ostavi brončanoga novca iz neimenovane utvrde Stručici kod Rakovca, »... od čega znatan dio otpada na kovove careva Gracijana, Valentinijana II., Teodozija, Magna Maksima, Arkadija, Honorija i Teodozija II., dok jedan primjerak pripada Ivanu, a dva Valentinijanu III.« (str. 243).

I na mnogo drugih mjesta Gračanin je neodređen i nedorečen pa često nije sasvim jasno što je želio reći: »Nije nedvojbeno sigurno da se granica između Prve

Panonije i Savije oslanjala na Dravu, kao što se obično drži. Postoje indicije da je tekla južno od podravske magistrale, dakle da je cesta prolazila južnim rubom Prve Panonije, iako se ipak čini da granicu treba postaviti na rijeku kao na logičnu prirodnu razdjelnicu.« (str. 53). Ili, kad govori o Zemunu (Taurun): »Može se zaključiti da je stradao u napadima ostrogotsko-hunsko-alanskih zavojevača, jer poslije ovog vremena nema konkretnih arheoloških nalaza koji bi potvrđivali rimsku prisutnost, ali bi u njemu još u ranom 5. stoljeću trebale biti stacionirane rimske postrojbe.« (str. 242) Autorova nepreciznost, pa i nedorečenost, ponekad dolazi do izražaja i na području kojim nedvojbeno dobro barata, pa tako zaključuje: »Alani i Ostrogoti su dijelom pokoreni, a dijelom prisiljeni na uzmak, dok su Vizigoti natjerani na povlačenje.« (str. 55) Gdje je suštinska razlika između uzmarka i povlačenja, autor nije pobliže objasnio. Nekoliko rečenica nakon spomenutog navoda tako saznajemo i da su u bijegu pred Hunima, zajedno s Gotima na rimskome tlu spas potražili i dijelovi Alana i Huna. Zbog čega su ti Huni bježali pred drugima Hunima? Ipak, Gračaninu je bila važnija pretpostavka da su oni Dunav prešli možda već i u kasno proljeće 376. godine.

Gračanin je jednako neučvrstiv i u pokušaju interpretacije drugog arheološkog materijala. Primjerice, iako uz ograde, iznosi pretpostavku da bi nalaz koplja s krilcima iz 8. st. u Kupi kraj Lasinjske Kiselice mogao upućivati na to da se bitka između Borninih i Ljudevitovih snaga odvijala na tome mjestu, gdje se nekada nalazio gaz preko rijeke, (str. 160), a na temelju te hipoteze razrađuje dalje potencijalnu pripadnost koplja Borninu ili Ljudevitovu ratniku. No pokušaj lociranja poprišta srednjovjekovne bitke na temelju nalaza tek jednoga primjerka koplja doista nije utemeljen, a posebice kad takav nalaz potječe iz riječnog korita. Doista je teško braniti i autorov zaključak, vezan uz naseobinsku snagu Gepida u Cibalama, kako »Antropološka analiza manjeg uzorka kostura također pokazuje da se radi o stabilnoj i organiziranoj populaciji.« (str. 236), što je prilično široka i vrlo neprecizna formulacija. Dok bi nalazi kostura još i mogli svjedočiti o stabilnosti populacije, teško da mogu imati ikakvu vrijednost u određivanju njezine organiziranosti. Doduše, u bilješci 28 se poziva na Šlausovo istraživanje, ali potom navodi i nalaz dviju deformiranih gepidskih lubanja bez ikakvih daljnjih zaključaka.

Možda bi bilo uputno reći nešto i Gračaninovo terminologiji kad se radi o Gotima. Iako je podjela Gota na Vizigote i Ostrogote još u doba hunske najezde historiografski uvriježena, ona nije baš u potpunosti točna i predstavlja prilično simplificirano projiciranje kasnijeg povijesnog razvoja u vrijeme koje mu je prethodilo. I sam je autor naglasio da »... je za ovo vrijeme ionako prerano govoriti u čvrstim etničkim okvirima jer etnogenetički procesi nisu ni približno bili dovršeni.« (str. 57) Kasnoantički pisci, od Marcelina pa do Komesa Marcelina i Jordana nikad ne govore o Vizigotima ili Ostrogotima, već isključivo o Gotima, pa čak i nakon što je došlo do razdvajanja dviju gotskih skupina. Zapadni su Goti (Vizigoti) dakako otišli na zapad, dok su Istočni (Ostrogoti) ostali na tlu Istočnoga Rimskog Car-

stva. Tek se s vremenom, možda tek nakon njihova dolaska u Hispaniju, za tu zapadnu grupaciju Gota ustalio naziv Vizigota, za razliku od njihovih sunarodnjaka koji su ostali na istočnorimskom tlu i zadavali probleme Istočnome Carstvu. Kad neki kasnoantički kroničari i koriste termine Vizigoti ili Ostrogoti čine to u kasnije vrijeme isključivo da bi iz svoje perspektive naznačili da se radi o onim drugim Gotima (primjerice hispanski kroničar u *Chron. Caesaraug.*, s.a. 490: *His consulibus Theudericus Ostrogothorum rex a Thracia et Pannonia Italiam venit.*, ili Valezije Anonim, kasniji dio, 63, »*Tunc venerunt Wisigothae in adiutorium Theoderici, et facta est pugna super fluvium Adduam,...*«) Zbog toga smatram da je Gračanin trebao krenuti tim putem, dosljedno primjenjujući terminologiju kao što dosljedno ističe Alatejevu i Safraksovu tronarodnu skupinu sastavljenu od Ostrogota, Huna i Alana. Osim toga, imam dojam da je zanemario činjenicu da se pod imenom određene etničke skupine u kasnoantičkim tekstovima u pravilu misli na vodeći ili najbrojniji element u masi sastavljenoj najčešće od većih ili manjih ulomaka i drugih naroda, a ne treba zaboraviti ni nimalo malobrojne pripadnike slojeva s dna društvene ljestvice rimske države (odbjegle robove i kolone, sirotinju). Ovo se ponajprije odnosi na Hune, kojima kasnoantički kroničari često nazivaju etnički i plemenski šarolike barbarske grupacije, dok su neki autori, poput Priska iz Panija, skloni koristiti i starije antička imena nazivajući ih Skitima. Vjerujemo da će se Gračaninova knjiga vrlo brzo naći na popisu obavezne literature za studente povijesti i arheologije, pa je upravo zbog toga u mnogim stvarima trebala biti preciznija. Primjerice, Alani se nigdje ne izdvajaju iz germanskoga konteksta, osobito u upornu autorovu insistiranju na Alatejevoj i Safraksovoj tronarodnoj skupini, pri čemu nigdje nije naglašeno da se u slučaju Alana radi o skitsko-sarmatskoj skupini plemena istočnoiranske jezične grupe.

Autor se vrlo često služi i terminom »barbarizacija«, primjerice »barbarizacija domaćeg stanovništva« ili »barbarizirani stanovnici«, a da se pri tom ni jednom nije precizno odredio prema tome terminu, pa nije jasno što pod njime konkretno podrazumijeva. Osobito je konfuzan često korišten pojam »romanizirano-barbarizirano« stanovništvo, koji se također nigdje ne precizira niti razjašnjava. Naravno, o svemu navedenom može se polemizirati, ali najveći prigovor moramo staviti na Gračaninove prekobrojne pretpostavke, iako se, kako je već naglašeno, autor prihvatio problematike u kojoj mu izvorni materijal odviše ne pomaže. Unatoč navedenim nedostacima valja konstatirati kako je Gračaninova knjiga u cjelini nadasve vrijedan doprinos izučavanju povijesti kraja između Save i Drave u razdoblju kasne antike i ranoga srednjeg vijeka. Vrlo detaljnim razlaganjem, poglavito pisanih izvora, autor je dodatno je osvijetlio brojna pitanja ponajprije vezana uz turbulentna zbivanja seobe naroda na južnopanonskom prostoru korigiravši neka zastarjela i uvriježena te ispravivši i dio pogrešnih mišljenja koja su dugo prevladavala u hrvatskoj historiografiji. Napose valja izdvojiti zastarjele predodžbe o postojanju Panonske Hrvatske, ali i neke druge vezane uz hrvatsku nacional-

nu povijest na prostoru međuriječja u ranome srednjem vijeku. Naglasio bih inovativne autorove poglede na etnogenezu panonskih Slavena. Sveukupno govoreći, Gračaninova je monografija nedvojbeno krupan iskorak u izučavanju dijela hrvatskoga povijesnoga prostora u promatranom vremenskom okviru. Nema dvojbe da će ova knjiga, kad je riječ o budućim istraživanjima i novim historiografskim tumačenjima, predstavljati nezaobilaznu polaznu točku i temelj na kojem će biti moguće graditi nove spoznaje i otvarati nova pitanja u znanstvenom promišljanju povijesti hrvatskoga prostora između Save i Drave.